

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Романюк Андрій Богданович

УДК 343.224.1

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ НЕПОВНОЛІТНІХ
У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в юридичному інституті Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, професор **Басай Віктор Давидович**, Прикарпатський університет імені Василя Стефаника, директор юридичного інституту, завідувач кафедри кримінального права і процесу, заслужений юрист України.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Грошевий Юрій Михайлович**, Академія правових наук України, віце-президент;

кандидат юридичних наук, доцент **Кожевніков Геннадій Костянтинович**, Національний університет внутрішніх справ, начальник кафедри кримінального процесу.

Провідна установа: Львівський національний університет імені І.Франка, кафедра кримінального процесу, Міністерство освіти і науки України, м. Львів

Захист відбудеться 10 червня 2004 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 у Національній юридичній академії імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків 24, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків 24, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розісланий 7 травня 2004 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Шепітько В.Ю.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Входження України у світове співтовариство вимагає узгодження національного законодавства та правозастосовчої практики із вимогами міжнародно-правових актів, особливо у сфері забезпечення основних прав людини. Приєднання України до Конвенції про права дитини обумовило внесення якісних змін до законодавства, що стосується охорони прав неповнолітніх, передбачення нових гарантій їх належного розвитку, особливо у сфері кримінально-процесуальної діяльності. Негативні тенденції розвитку злочинності неповнолітніх обумовлюють той факт, що дедалі більше дітей опиняються втягнутими в орбіту кримінального процесу. Наявність ряду вікових психофізіологічних особливостей, несформованість особистості, недостатня соціальна адаптованість неповнолітніх роблять їх надзвичайно сприйнятливими до зовнішніх впливів, насамперед негативних. Підвищена навіть за нормальних обставин уразливість дітей незмірно зростає в екстремальних умовах, якими для неповнолітніх можна вважати процедуру розслідування та розгляду справ у кримінальному судочинстві. В силу цього посилену увагу повинно викликати забезпечення належних механізмів охорони прав та законних інтересів неповнолітніх у кримінальному судочинстві.

Найістотнішою з гарантій охорони неповнолітніх є забезпечення їм права на захист від кримінального переслідування і, насамперед, права на кваліфіковану правову допомогу з боку захисника. Ефективність інституту захисту в значній мірі визначається якістю правових норм, які регулюють механізм забезпечення права на захист в кримінальному процесі і діяльність захисника. Проте слід відзначити наявність певних недоліків у правовому регулюванні захисту в кримінальному судочинстві, у тому числі і в справах неповнолітніх, зокрема, що стосується забезпечення можливості реалізації процесуальних прав захисника, моменту допуску захисника до справи тощо.

Особливо помітними є недоліки законодавства щодо забезпечення права на захист неповнолітнім, які не досягли віку кримінальної відповідальності, у справах про застосування примусових заходів виховного характеру: хоча участь захисника у таких справах є обов'язковою, переважна більшість норм статей 44-48 КПК серед його підзахисних називає тільки підозрюваного, обвинуваченого, підсудного і засудженого, ігноруючи таких учасників кримінального судочинства, як неповнолітні, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

Мають місце і певні проблеми у правозастосовчій сфері, пов'язані із недоліками у роботі органів, які здійснюють провадження у справі, недостатньою правовою культурою неповнолітніх та їх законних представників, неякісною роботою самих захисників. Тому значний інтерес становить дослідження ефективності захисту у справах неповнолітніх на сучасному етапі та виявлення комплексу факторів, що впливають на рівень ефективності.

Проблеми забезпечення неповнолітнім права на захист та діяльність захисника у справах неповнолітніх в наукових працях радянських та українських процесуалістів переважно розглядалась в

контексті або загальних проблем захисту та діяльності захисника (праці М.С. Строговича, А.Л. Ципкіна, Г.П. Саркісянца, О.Д. Бойкова, Т.В. Варфоломеевої та ін.), або загальних положень провадження в справах неповнолітніх (Н.І. Гуковської, А.І. Долгової, Л.Л. Каневського, В.В. Леоненка, М.М. Михеєнка, Г.М. Міньковського, Г.М. Омеляненка та ін.).

Певним аспектам захисту у справах неповнолітніх присвячені окремі дисертаційні роботи та монографії (Є.Г. Гаїбов, В.І. Єлесін, Н.С. Макеєв, Ю.І. Стецовський, В.В. Титаренко), проте опубліковані вони були ще в 60-70-х роках минулого століття. Крім того, нові соціально-економічні умови, суттєві зміни законодавства, в тому числі кримінально-процесуального, робота над проектом нового Кримінально-процесуального кодексу вимагають комплексного наукового дослідження правового регулювання захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві, зокрема, питання щодо права на захист неповнолітніх, що не досягли віку кримінальної відповідальності, у справах про застосування примусових заходів виховного характеру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри кримінального права і процесу юридичного інституту Прикарпатського університету ім. В.Стефаника „Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності”. Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради Прикарпатського університету ім. В.Стефаника 28 вересня 1999 року, протокол № 2.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний науковий аналіз теоретичних і практичних проблем здійснення захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві України, виявлення прогалин та недоліків у правовому регулюванні даного питання, а також розробка та обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення як правових норм, так і практики захисної діяльності у справах неповнолітніх. Мета дисертаційного дослідження обумовлює вирішення таких завдань наукового пошуку:

- з'ясувати соціальну і правову природу необхідності посиленої охорони прав та законних інтересів неповнолітніх у кримінальному судочинстві;
- виявити особливості забезпечення права неповнолітніх на захист;
- визначити специфіку захисту в справах про злочини неповнолітніх і в справах про застосування примусових заходів виховного характеру;
- здійснити аналіз ступеня самостійності захисника при виборі правової позиції по справі та прийнятті процесуальних рішень у справах неповнолітніх і порівняти його з відповідним ступенем у справах повнолітніх підозрюваних, обвинувачених, підсудних;
- виявити основні проблеми законодавчого врегулювання та практики здійснення захисту у справах неповнолітніх;
- визначити рівень ефективності захисту в справах неповнолітніх на сучасному етапі;
- з'ясувати головні фактори, які впливають на ефективність захисту в справах неповнолітніх;

– виробити практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення правових норм, що регулюють захист у справах неповнолітніх, та підвищення якості захисної діяльності як форми реалізації даних норм.

Об'єктом дослідження є право на захист у кримінальному судочинстві та особливості його забезпечення у справах неповнолітніх.

Предметом дисертаційного дослідження виступають система правових норм, що регулюють порядок здійснення захисту в справах неповнолітніх, практика їх застосування, а також діяльність захисників по даній категорії справ.

Методами дослідження у дисертації виступають такі загальнонаукові та конкретно-наукові методи пізнання: діалектичний, порівняльно-правовий, системно-структурного аналізу, формально-юридичний, сходження від загального до конкретного, статистичний, дослідження документів, експертних оцінок та інші методи.

Діалектичний метод є базовим методом дослідження, що обумовив вивчення захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві не як окремого правового явища, а як процесу, найтісніше пов'язаного з соціальними процесами в країні, що ними визначається і чинить зворотний вплив, розвивається разом з ними. Порівняльно-правовий метод застосовується при аналізі поглядів науковців на ті чи інші правові поняття, зокрема функції кримінального процесу, завдання захисника у справах неповнолітніх, поняття ефективності захисної діяльності, показників та критеріїв ефективності; при порівнянні правового регулювання окремих питань захисту в справах неповнолітніх в Україні та деяких зарубіжних державах. Формально-юридичний метод використовується при логічній обробці правових норм, які складають інститут захисту в справах неповнолітніх. Для визначення місця та ролі правових норм, що регулюють діяльність захисника у справах неповнолітніх, у кримінально-процесуальному праві, а також з метою тлумачення окремих норм застосований метод системно-структурного аналізу. За допомогою методу сходження від абстрактного до конкретного проблеми захисту в справах неповнолітніх в окремих випадках досліджуються виходячи з наявних знань про аналогічні загальні проблеми захисту в кримінальному судочинстві. При характеристиці практики застосування законодавства, що регулює предмет дослідження, використовується статистичний метод, який дає змогу встановити кількісні показники діяльності захисників у справах неповнолітніх. Для збору емпіричної інформації застосовуються також соціологічні методи – документального аналізу та експертних оцінок.

Наведені методи дослідження базуються на принципах об'єктивного та всебічного аналізу процесів та явищ суспільного розвитку, що мають місце в сфері правового регулювання захисної діяльності в справах неповнолітніх.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що робота є першим комплексним дисертаційним дослідженням, в якому відповідно до національного законодавства України, вимог міжнародно-правових актів аналізуються проблеми захисту у справах про злочини неповнолітніх, а також проблеми забезпечення права на захист неповнолітнім, що не досягли віку кримінальної відповідальності, у справах про

застосування примусових заходів виховного характеру.

До найбільш значущих результатів, які відображають новизну дисертаційної роботи і виносяться на захист, належать такі положення:

- встановлено, що специфіка забезпечення неповнолітнім права на захист у кримінальному судочинстві викликана наявністю у них вікових психофізіологічних особливостей;
- запропоновано конкретні механізми узгодження українського законодавства щодо захисту неповнолітніх з вимогами відповідних міжнародних норм, а також запозичення передового досвіду зарубіжних країн у цьому питанні;
- отримала подальший розвиток концепція взаємозв'язку та протилежності кримінально-процесуальних функцій захисту та кримінального переслідування у зв'язку з розширенням змісту останньої за рахунок діяльності особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора по доведенню причетності неповнолітнього, що не досяг віку кримінальної відповідальності, до вчинення суспільно-небезпечного діяння;
- уперше в кримінально-процесуальній науці піддано дослідженню питання про забезпечення права на захист неповнолітнім, що не досягли віку кримінальної відповідальності, у справах про застосування примусових заходів виховного характеру;
- доведено необхідність розгляду неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, у справах про застосування примусових заходів виховного характеру, в якості суб'єкта кримінального процесу, який володіє правом на захист в кримінальному судочинстві, та запропоновано законодавче його позначення спеціальним терміном „делінквент”;
- запропоновано концепцію співвідношення публічного та диспозитивного в діяльності захисника неповнолітнього;
- аргументовано пропозицію щодо необхідності передбачення в кримінально-процесуальному законодавстві норм про недопустимість зайняття захисником позиції всупереч позиції свого підзахисного, у разі якщо той заперечує свою вину або наполягає на меншій своїй винності;
- обґрунтовано пропозицію про здійснення організаційних заходів з боку держави з метою сприяння спеціалізації адвокатів на представництві неповнолітніх;
- запропоновано напрямки подальшого вдосконалення законодавства, яким встановлюється момент допуску захисників до участі в справі, зокрема обґрунтовано необхідність допуску захисника з моменту реальної загрози порушення прав та законних інтересів особи у зв'язку з її кримінальним переслідуванням;
- подано конкретні пропозиції щодо удосконалення законодавства про порядок провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру в зв'язку з недостатньою чіткістю законодавчого регулювання цього питання;
- розроблено методичку та систему показників для дослідження ефективності механізму захисту у

справах неповнолітніх;

– проведено дослідження ефективності правових норм, що регулюють захист у справах неповнолітніх, та ефективності процесуальної діяльності захисників у справах цієї категорії та зроблено висновок про невисокий рівень ефективності захисту;

– визначено комплекс факторів, які негативно впливають на ефективність захисту в справах неповнолітніх, та запропоновано конкретні заходи щодо їх усунення.

Практичне значення отриманих результатів. Сформульовані в роботі науково обґрунтовані положення, висновки, пропозиції і рекомендації мають безпосередню практичну спрямованість і можуть бути використані:

а) в науково-дослідницькій роботі – як матеріал для обговорення та продовження наукового дослідження проблем захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві;

б) у правотворчій сфері – при розробці нового Кримінально-процесуального кодексу України, удосконаленні чинного законодавства. Пропозиції щодо внесення змін та доповнень до чинного законодавства були направлені дисертантом у Комітет Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності;

в) у правозастосовчій сфері – як рекомендації для вдосконалення процесуальної діяльності захисників у справах неповнолітніх та органів і службових осіб, які здійснюють провадження у цих справах

г) у навчальному процесі – при викладанні курсів „Кримінальний процес України”, „Адвокатура України”, спеціальних курсів, а також при науково-дослідній роботі студентів і підготовці навчально-методичної літератури.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації, які містяться у даній науковій роботі обговорювалися на кафедрах кримінального права та процесу й теорії та історії держави і права юридичного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, а також були оприлюднені на регіональній міжвузівській науковій конференції молодих вчених та аспірантів „Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні” (м. Івано-Франківськ, квітень 2002 р.), міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 125-літтю Белгородського державного університету „Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Федерации” (м. Белгород, Росія, 2002 р.), науково-практичній конференції, присвяченій 10-й річниці заснування юридичного інституту Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, жовтень 2002 р.).

Результати дисертаційного дослідження використовуються також під час проведення занять з кримінального процесу в юридичному інституті Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Дисертантом розроблено програму і читається спеціальний курс „Захист неповнолітніх у кримінальному судочинстві України”.

Публікації. Основні положення дисертації опубліковані в шести наукових статтях, п'ять з яких – у

фахових наукових виданнях, і двох матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою і завданням дослідження, відповідає логіці наукового пошуку і складається з вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг дисертації – 206 сторінок, 27 з яких займають список використаних джерел та шість додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність дослідження, зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначаються об'єкт, предмет, мета і завдання, формулюється наукова новизна, розкривається теоретичне і практичне значення отриманих результатів дослідження, наводяться дані про апробацію результатів дослідження. Містяться відомості про кількість опублікованих наукових праць.

Розділ перший „Загальні положення здійснення захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві” складається з двох підрозділів та присвячений дослідженню природи особливостей захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві України, визначенню поняття та змісту права на захист як головної гарантії дотримання прав та законних інтересів неповнолітнього у кримінальному процесі.

У **підрозділі 1.1. „Гуманістичні та загальноправові витоки особливостей захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві”** досліджено природу посиленого захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві. Дисертант робить висновок, що в основі особливостей забезпечення неповнолітнім права на захист у кримінальному процесі лежать їх вікові фізіологічні та психологічні особливості. В поведінці неповнолітніх проявляються вікові особливості (інтелекту, волі, емоцій), пов'язані, зокрема, з недостатньо ще розвинутим вмінням аналізувати, визначати справжній зміст того чи іншого факту у величезному потоці інформації, розібратися в складній життєвій ситуації, що вимагає вибору з кількох варіантів поведінки, а також протистояти зовнішнім впливам. Наявність цих та інших особливостей дитини обумовлює специфіку підходу до цієї соціально-вікової групи фактично у всіх сферах суспільного життя. Надзвичайної важливості набуває реалізація такого підходу в несприятливих, екстремальних, стресових ситуаціях, зокрема у кримінально-процесуальному провадженні.

Необхідність посиленого захисту неповнолітніх обумовлюється також цілим рядом зовнішніх по відношенню до них чинників, адже благополуччя підростаючого покоління безпосередньо залежить від становища у державі. В Україні відбуваються складні соціально-економічні процеси, що супроводжуються негативними суспільними явищ, які не можуть не позначатись на становищі дітей. Ці явища суттєво позначаються на стані злочинності в Україні. Так, за минулий рік було виявлено понад 32 тис. злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю, засуджено більше 20 тис. неповнолітніх. А враховуючи велику групу неповнолітніх, що не досягли віку кримінальної відповідальності, вчинили суспільно-небезпечні діяння, передбачені Кримінальним кодексом України, можна підрахувати, що через систему кримінального судочинства України протягом останнього десятиліття щорічно проходить до 40 тисяч неповнолітніх. Цей факт викликає занепокоєння з огляду на загрозу „звикання” значної частини

неповнолітніх до кримінально-процесуальної процедури, а також через небезпеку порушення їх прав та інтересів під час провадження у справі. У зв'язку з цим кримінально-процесуальне законодавство встановлює таким неповнолітнім додаткові гарантії охорони їх прав у порівнянні з повнолітніми підозрюваними, обвинуваченими, підсудними. Найсуттєвішим з-поміж цих механізмів, вважає автор, є право на захист.

У підрозділі 1.2. „Право на захист та право на захисника як гарантія забезпечення прав неповнолітніх у кримінальному процесі” розглядається поняття, зміст права на захист та права на захисника у справах неповнолітніх, визначається їх роль у охороні прав та законних інтересів неповнолітніх учасників процесу.

Право неповнолітніх на захист у кримінальному судочинстві має ту ж юридичну природу, що й аналогічне право повнолітніх підозрюваних, обвинувачених, підсудних, але забезпечується додатковими гарантіями, обґрунтованими у дисертації.

Право на захист відрізняється від права на охорону прав та законних інтересів інших учасників процесу за ознакою „цільового” характеру захисту: воно є необхідним для захисту від кримінального переслідування. Функція кримінального переслідування включає в себе поряд з обвинуваченням й інші форми процесуальної діяльності, які викликають необхідність захисту, зокрема підозру у вчиненні злочину, процесуальну діяльність слідчого, прокурора у справах про застосування примусових заходів медичного та виховного характеру. Звідси правом на захист володіють як неповнолітні підозрювані, обвинувачені, підсудні, так і неповнолітні, що не досягли віку кримінальної відповідальності. Об'єднує цих учасників процесу те, що обом цим категоріям неповнолітніх ставиться у вину вчинення певного суспільно-небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, провадження у справі пов'язане з можливістю застосування до них заходів процесуального примусу, а таке провадження може закінчитись певним негативним результатом: — для підозрюваних, обвинувачених, підсудних – це засудження і покарання, а для неповнолітніх, що не досягли віку кримінальної відповідальності – застосування примусових заходів виховного характеру.

Право на захист неповнолітніх, що не досягли віку кримінальної відповідальності, поки що не стало предметом наукових досліджень. Автор робить висновок, що такий неповнолітній є суб'єктом кримінального судочинства і суб'єктом права на захист з відокремленим процесуально-правовим статусом. В роботі обґрунтовується пропозиція про внесення змін та доповнень до законодавства щодо передбачення конкретного обсягу прав такого неповнолітнього. Очевидно також, що законодавче позначення такого суб'єкта терміном “особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння у віці від одинадцяти років і до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність”, є недосконалим в силу своєї громіздкості та незручності у використанні. Тому пропонується позначити цього суб'єкта терміном „делінквент” (у перекладі з латинської – „правопорушник”), що певною мірою відображає суть його становища.

Отже, право на захист – це сукупність процесуальних прав суб'єкта, щодо якого здійснюється

кримінальне переслідування, які дозволяють йому особисто чи з допомогою захисника відстоювати позицію про свою невинуватість, спростовувати (повністю чи частково) твердження про причетність до суспільно-небезпечного діяння, наполягати на меншій винності, а також здійснювати охорону своїх прав та законних інтересів.

Враховуючи вікові особливості неповнолітніх, в переліку всіх процесуальних прав, що складають зміст права на захист, головним і найефективнішим є право на захисника.

Розділ другий „Особливості здійснення захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві” складається з трьох підрозділів і розкриває специфіку правового регулювання захисту в справах неповнолітніх та процесуальної діяльності захисників неповнолітніх.

У підрозділі 2.1. „Загальні положення участі захисника неповнолітнього у кримінальному судочинстві” аналізується роль, призначення захисника у кримінальному судочинстві. Призначенням захисника у кримінальному судочинстві слід вважати здійснення функції захисту, тобто надання правової допомоги особі у здійсненні нею захисту від кримінального переслідування.

З питанням про роль захисника перекикається і проблема визначення його процесуального статусу, яка передбачає з'ясування його місця серед інших суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності та ступеня процесуальної самостійності цієї особи, виходячи з тих прав та обов'язків, якими наділяє його законодавець. В дисертації розглядаються різні точки зору на цю проблему, які зустрічаються в науці: „захисник – помічник суду” (М.О. Чельцов), „захисник – представник обвинуваченого” (М.С. Строгович, Г.П. Саркісянц, П.С. Елькінд), „захисник – самостійний учасник процесу” (В.Д. Гольдинер, А.Є. Матвієнко, Л.Т. Ульянова). На основі їх аналізу автор робить висновок, що процесуальна фігура захисника поєднує в собі ознаки як самостійного учасника процесу (вибір засобів, методики, тактики захисту), так і представника обвинуваченого, з чією думкою він зв'язаний при здійсненні найвідповідальніших процесуальних дій та виборі правової позиції у справі. Ключовим критерієм, який визначає підтримання того чи іншого погляду на процесуальне становище захисника, є ставлення до проблеми колізії правових позицій захисника та його підзахисного.

Дисертант дотримується усталеної на сьогодні думки про недопустимість колізії правових позицій захисника та його підзахисного, якщо останній не визнає себе винним. При цьому вік неповнолітнього не повинен відігравати роль: навіть позиція малолітнього про свою непричетність до вчинення суспільно-небезпечного діяння має бути обов'язковою для захисника. Наявність численних дискусій з приводу колізії позицій захисника і підзахисного викликана неврегульованістю цього питання у законодавстві. Тому дисертант пропонує передбачити в КПК норму про недопустимість зайняття захисником позиції всупереч позиції свого підзахисного, у разі якщо той заперечує свою вину або наполягає на меншій своїй винності. Крім того, слід передбачити обов'язок судді чи суду в разі виникнення колізії між правовими позиціями захисника та підзахисного вказати підсудному на це і роз'яснити право заміни даного захисника.

У той же час автор допускає розбіжності між захисником та підзахисним у питаннях вибору засобів та способів захисту. При цьому ступінь процесуальної самостійності захисника від свого неповнолітнього підзахисного є більшою у порівнянні з ступенем самостійності по відношенню до повнолітніх підзахисних.

Щодо ступеню самостійності захисника неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, у справах про застосування примусових заходів виховного характеру, то захисник при виборі засобів і тактичних прийомів захисту малолітніх не зв'язаний з точкою зору підзахисного, крім випадків, коли, на його думку, малолітній досяг того рівня розвитку, що дозволяє йому усвідомлювати зміст та значення вчинюваних захисником процесуальних дій.

Поряд із визначенням процесуального статусу захисника надзвичайно важливим є встановлення завдань, які стоять перед захисником у кримінальному судочинстві. В рамках діяльності захисника по здійсненню захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві виділяються такі основні завдання:

1) з'ясування обставин, що спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого – тобто участь у доказуванні (частина 1 статті 48 КПК України);

2) надання підзахисному необхідної юридичної допомоги (частина 1 статті 44 та частина 1 статті 48 КПК України);

3) захист прав та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного (частина 1 статті 44 КПК України).

Крім того, на основі аналізу ролі захисника у контексті вимог про посилену охорону прав та законних інтересів дітей у сфері кримінального судочинства, автор додатково виділяє специфічне завдання захисника саме у справах неповнолітніх, – *вжиття всіх передбачених законом засобів захисту для усунення, відвернення негативного впливу офіційної процедури кримінального процесу на формування особи неповнолітнього*. Перебування у становищі переслідуваного у кримінальній справі, навіть короткочасне затримання чи арешт, поява у неповнолітнього тавра судимості залишають у дитини певний слід, часто травму, що негативно позначається на подальшому її фізичному та психічному розвитку. Тому у зміст даного завдання захисника входить з'ясування можливості звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності чи покарання у залежності від конкретної процесуальної ситуації, вжиття заходів для відвернення негативного впливу окремих процесуальних дій на неповнолітнього тощо.

У підрозділі 2.2. „Особливості та проблемні питання участі захисника у справах неповнолітніх” акцентується увага на ряді особливостей правового регулювання участі захисника у справах неповнолітніх. Так основною відмінністю від провадження в справах повнолітніх підозрюваних, обвинувачених, підсудних є обов'язковість участі захисника у всіх справах неповнолітніх.

Існують конкретні механізми, за допомогою яких у кожній справі неповнолітнім забезпечується обов'язковий захист: 1) обов'язковий вступ захисника у справу з моменту, передбаченого у статті 45 КПК

України; 2) неможливість відмови неповнолітнього від допомоги захисника; 3) обмеження випадків відмови захисника від прийнятого на себе захисту; 4) обов'язкова участь захисника в певних процесуальних діях; 5) безумовність скасування вироку суду при недотриманні правила про обов'язковість участі захисника у справах неповнолітніх.

На практиці часто спостерігається формальне виконання вимоги закону про обов'язкову участь захисника на досудовому слідстві. Так, із вивчених дисертантом 214 справ про злочини неповнолітніх лише у восьми захисники брали участь у слідчих діях, участь у яких не є для них обов'язковою. Тому, на думку автора, вищезазвані механізми потребують удосконалення. Так, момент, з якого захисник допускається до справи, слід перенести на більш ранній етап провадження – з моменту порушення кримінальної справи проти особи, а також з моменту, коли з'являється реальна загроза порушення прав та законних інтересів певного суб'єкта процесу – навіть якщо справа була порушена за фактом злочину. Це дозволить не допускати ситуації, коли слідчий пред'являє обвинувачення і закінчує досудове слідство у межах одного-двох днів і для захисника не залишається реальної можливості вплинути на хід досудового слідства.

Доцільно встановити обов'язкову участь захисника у певних слідчих діях – очних ставках, відтворенні обстановки та обставин події, пред'явленні для впізнання, і особливо при ознайомленні неповнолітнього з постановою про призначення експертизи та висновком експерта. Необхідно повернути у КПК вилучену у 2001 році норму про обов'язок відповідальних осіб повідомляти захисника про час і місце провадження слідчих дій, в яких той має право брати участь, а статті, що регламентують порядок проведення конкретних слідчих дій слід доповнити нормами, які б зобов'язували вищезгаданих осіб повідомляти захисника про час і місце проведення цих слідчих дій.

Враховуючи, що у контингенті неповнолітніх злочинців переважають вихідці з неблагополучних і малозабезпечених сімей, значна їх частина користується послугами захисників, призначених у порядку статті 47 КПК України. Тому першочерговим є завдання удосконалення порядку компенсації адвокатам за роботу в справах за призначенням. Пропонується для цього звернутися до досвіду зарубіжних країн, де створюються спеціальні фонди для доплати послуг адвокатів за призначенням.

Не можна згодитись з висловленими свого часу у літературі поглядами про недоцільність інституту обов'язкового захисту в силу того, що участь захисника обмежувала певні права підзахисного. На даний час в законодавстві усунуті будь-які такі обмеження, пов'язані з наявністю у особи захисника. Той факт, що в проаналізованому дисертантом законодавстві окремих країн (Німеччини, США, Канади, Японії) відсутні норми щодо обов'язковості участі захисника у справах неповнолітніх, не повинен бути прикладом для наслідування, оскільки додаткові гарантії прав та свобод людини ніколи не є зайвими. В результаті проведеного опитування представників трьох основних функцій кримінального процесу – адвокатів, слідчих і прокурорів та суддів, більшість у всіх групах опитаних висловились за доцільність такого інституту (64 з 68 адвокатів, 41 з 42 суддів та 31 з 47 слідчих і прокурорів).

Дисертант відстоює думку, що обов'язкова участь захисника у справах неповнолітніх є головним елементом реалізації режиму посиленої охорони прав та законних інтересів при забезпеченні дитині, щодо якої здійснюється провадження в справі, права на захист.

У підрозділі 2.3. „**Особливості та проблеми правового регулювання участі захисника в справах про застосування примусових заходів виховного характеру**” увага зосереджена на питаннях, які поки що не були предметом повноцінних наукових досліджень – питаннях правового регулювання участі захисника у справах про застосування примусових заходів виховного характеру.

Провадження у цій категорії справ у рамках кримінального судочинства з'явилося лише у 1994 році, тому в силу наявності ряду недоліків воно потребує істотного вдосконалення та теоретичного опрацювання.

Насамперед, враховуючи вимогу закону про обов'язкову участь захисника у справах про застосування примусових заходів виховного характеру, дисертант розкриває суть поняття „справа про застосування примусових заходів виховного характеру” і робить висновок, що цим терміном позначають: а) вид процесуального провадження; б) життєву ситуацію, яка стала предметом розгляду правозастосовчого органу; в) систематизовану сукупність документів, матеріалів, зібраних у встановленому законом порядку в зв'язку із здійсненням провадження.

Дисертант обґрунтовує, що початком провадження у такій справі слід вважати момент, коли відповідно із законом з'являються підстави для постановки питання про застосування щодо конкретного неповнолітнього примусових заходів виховного характеру. Саме з цього моменту стає очевидною перспектива даного процесу – винесення рішення про застосування до цього неповнолітнього примусових заходів виховного характеру. При цьому автор вважає недоцільним існуючий порядок, за якого паралельно здійснюються провадження у кримінальній справі та справі про застосування примусових заходів виховного характеру стосовно одного і того ж діяння та однієї і тієї ж особи. Якщо є достатні підстави вважати, що суспільно-небезпечне діяння вчинене делінквентом, то немає потреби порушувати кримінальну справу, а лише справу про застосування примусових заходів виховного характеру. Якщо про вчинення суспільно-небезпечного діяння делінквентом стане відомо вже під час досудового слідства, то кримінальна справа повинна бути закрита і одночасно порушена справа про застосування примусових заходів виховного характеру. Якщо ж у кримінальній справі про злочин невеликої тяжкості, вчинений неповнолітнім вперше, встановлено, що виправлення неповнолітнього можливе без застосування покарання, вважаємо, що провадження у кримінальній справі теж необхідно закрити і порушити справу про застосування до цього неповнолітнього примусових заходів виховного характеру.

Звертають на себе увагу інші недоліки законодавства. Так, майже всі норми КПК України, які регулюють порядок діяльності захисника, його процесуальний статус, стосуються кримінальних справ щодо підозрюваних, обвинувачених, підсудних. При цьому не згадується про інших осіб – суб'єктів права на захист, зокрема, осіб, щодо яких вирішується питання про застосування примусових заходів виховного

чи медичного характеру. Тому на практиці застосовується аналогія закону, коли права захисника, якими вони володіють щодо підозрюваних, обвинувачених, підсудних, надаються і захисникам делінквентів. Проте аналогія закону не завжди здатна ефективно забезпечити заповнення законодавчих прогалів. Тому дисертант пропонує розширити законодавче визначення поняття захисника, встановивши, що *„захисником є особа, яка в порядку, встановленому законом, уповноважена здійснювати захист прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру або застосовано такі заходи, та надання їм необхідної юридичної допомоги при провадженні кримінальної справи, справи про застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру”*. Окрім того, доцільним видається і виділення норм, які регламентують порядок провадження в справах неповнолітніх у окрему главу Кримінально-процесуального кодексу.

Розділ третій „Ефективність захисту у справах неповнолітніх” складається з двох підрозділів і ставить за мету оцінку ефективності захисту в справах неповнолітніх.

У підрозділі 3.1. „Поняття, цілі, критерії та показники ефективності захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві” дається загальна характеристика поняття ефективності правових категорій – правового регулювання, права, правозастосування, процесуальної діяльності тощо.

Природно, що суспільство і держава зацікавлені у належному здійсненні захисної діяльності у кримінальному судочинстві, адже це повинно призводити до досягнення суспільно-корисної мети. А отже, існує необхідність у постійній перевірці здатності цього виду процесуальної діяльності досягати цієї мети, іншими словами, – у оцінці ефективності захисної діяльності.

На основі проведеного аналізу дисертант дає визначення ефективності захисту як ступеня досягнення захистом поставлених перед ним цілей. Робота по визначенню ефективності захисту основним своїм завданням має з'ясування факторів, які негативно впливають на досягнення захистом намічених завдань, та їх нейтралізація чи усунення. Визначення ефективності правового регулювання забезпечення неповнолітнім права на захист доцільно досліджувати через оцінку ефективності правових норм, що регулюють діяльність захисника і через дослідження ефективності процесуальної діяльності захисників.

Для розробки програми дослідження ефективності необхідно визначитись з ключовими термінами, які повинні застосовуватися при дослідженні: „цілі”, „критерії”, „показники”.

Ціль (мета) в найбільш загальному вигляді – це „передбачення у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії”. Дисертант підтримує думку тих вчених (Елькінд, Морщакова, Петрухін), які вважають термін „ціль” за своїм змістом синонімічним терміну „завдання”. Цілі захисту можуть бути кінцеві, проміжні та безпосередні. При цьому кінцевими цілями автор визнає завдання захисника у справі, названі у **підрозділі 2.1**. До безпосередніх завдань захисника у справі можна, наприклад, віднести отримання максимуму корисної для неповнолітнього підзахисного інформації шляхом участі у процесуальних діях, подання доказів, участі в їх збиранні, перевірці та оцінці, контроль за законністю дій

слідчого, прокурора, судді, інших учасників процесу, що проявляється через заявлення клопотань, зауважень, скарг тощо. Проміжними цілями захисників є, наприклад, вплив на прийняття позитивних для підзахисного рішень слідчим при закінченні досудового слідства, суддею на стадії попереднього розгляду справи.

Для оцінки ефективності будь-якого правового явища слід насамперед визначитися, що лежатиме в основі цієї оцінки, на підставі чого можна робити висновок про наявність чи відсутність ефективності та про її ступінь. Такими категоріями в літературі називають критерії та показники. Автор не підтримує думку про тотожність цих понять, що висловлюється окремими вченими (Г.М. Шафір, Я.С. Аврах, Л.Д. Чулюкін і ін.). Критерій ефективності правових категорій, в тому числі і захисту в справах неповнолітніх завжди один – співвідношення між поставленими перед цією категорією завданнями і отриманими результатами. Чим більше результати діяльності категорії наближаються до поставлених перед нею завдань, тим, відповідно, ефективнішою є ця категорія, і навпаки. А термін „показник ефективності” слід вживати для позначення інформації, вираженої у кількісному вигляді, яка унаочнює ступінь досягнення правовою категорією поставлених перед нею завдань. Показники ефективності в своїй сукупності повинні якнайповніше виражати критерій ефективності, характеризуючи різні його сторони.

У підрозділі 3.2. „Методика дослідження ефективності захисту в справах неповнолітніх та його результати” автором дається обґрунтування методики дослідження ефективності захисту в справах неповнолітніх та хід і результати цього дослідження.

Розробка методики вивчення ефективності кримінально-процесуальних норм починається з виявлення методів, що спроможні дати позитивні результати у дослідженні ефективності захисної діяльності.

Важливими є теоретичні методи – історичний, порівняльний, логіко-юридичний, метод системного аналізу і т.д. – при дослідженні ефективності правових норм, інститутів, галузей права. Так, дані методи можуть використовуватись для визначення ефективності законопроектів ще на стадії їх підготовки та обговорення, для розробки гіпотез, яким підпорядкований вибір напрямків, об’єктів конкретних методів емпіричного дослідження, для виявлення умов (факторів) ефективності. При цьому автор відзначає, що пріоритетними методами дослідження ефективності будь-якої правової категорії повинні бути емпіричні методи. При проведенні даного дослідження дисертант використовував такі методи: статистичний, метод аналізу документів (кримінальних справ та справ про застосування примусових заходів виховного характеру), спостереження, експертне опитування у формі анкетування.

Важливим при проведенні подібного дослідження є правильний вибір показників, які б якнайповніше характеризували ефективність захисту в справах неповнолітніх. На основі аналізу запропонованих рядом вчених показників дисертант запропонував власну систему показників, а саме:

– співвідношення загальної кількості справ з кількістю тих із них, де захисник брав участь у процесуальних діях, участь в яких не є обов’язковою;

- співвідношення загальної кількості слідчих дій, у яких захисник брав участь, з кількістю слідчих дій, у яких захисник діяв активно;
- співвідношення загальної кількості випадків участі захисника у справах із загальною кількістю поданих захисником клопотань, заяв, скарг, спрямованих на покращення становища підзахисного;
- співвідношення загальної кількості поданих клопотань з кількістю задоволених, частково задоволених та відхилених, з розподілом по стадіях та в загальному;
- співвідношення позиції захисника із змінами обвинувачення протягом провадження у справі;
- співвідношення позиції захисника з остаточним рішенням у справі (з врахуванням розгляду справи у апеляційній та касаційній інстанціях);
- співвідношення кількості справ, у яких позиція захисника розійшлась з вироком суду, з кількістю оскаржень за участю захисника;
- співвідношення кількості справ, у яких жодних клопотань та заяв захисником заявлено не було, з кількістю випадків закриття цих справ, винесення виправдувальних вироків, виключення з обвинувачення окремих пунктів, перекваліфікації діяння на менш тяжке з ініціативи слідчого, прокурора, суду.

Будь-який із наведених показників, якщо його розглядати у відриві від інших, не здатний нести об'єктивну інформацію про ефективність діяльності захисника. Тільки комплексне їх використання з виведенням статистичних закономірностей може відобразити реальну роль захисника у встановленні істини по справі.

За результатами проведеного дослідження дисертант робить висновок про невисокий рівень ефективності захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві. Із 214 опрацьованих дисертантом випадках участі захисників у справах про злочини неповнолітніх вони взяли участь лише по 6 кримінальних справах (майже 3 %) у 8 “необов’язкових” слідчих діях. Дуже рідко захисники користуються правом задавати запитання на допитах – лише у 18 справах з 214 (8,4%). В усіх інших випадках участь захисника мала вигляд простої присутності під час допиту його підзахисного. Щодо заявлення клопотань, з усіх досліджених справ у 62 справах (29 %) було заявлено 84 клопотання, з яких 60 (71%) подано на стадії досудового слідства, і 24 (29%) – в суді. При цьому з поданих на досудовому слідстві 60 клопотань задоволено 27 (45%), 4 (6,7%) – частково задоволено і 29 клопотань (48,3%) відхилено. Якщо характеризувати співвідношення позицій захисників з остаточними рішеннями судів по справах, то збіг мав місце у 62 % справ, частковий збіг – у 17 %, а розбіжності – у 21 % справ. Мають місце випадки закриття кримінальних справ і застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру з ініціативи слідчих, прокурорів, хоча захисник не знаходив підстав для відповідного звернення. Апеляційне та касаційне оскарження захисниками вироків судів по справах неповнолітніх, які не збігаються з їх позицією, на практиці трапляється дуже рідко. Серед вивчених справ лише по п’яти (2,3%) захисники взяли участь в оскарженні вироків, як правило, пов’язаних із засудженням до реального позбавлення волі.

До аналогічних висновків приводить узагальнення думок експертів – адвокатів, суддів та

прокурорів і слідчих. При цьому представники всіх груп експертів у своїй більшості уточнили, що активність захисників прямо залежить від форми участі у справі – за угодою чи за призначенням.

На підставі проведеного дослідження автор наводить перелік умов, що негативно впливають на здійснення захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві. Сюди належать:

- недоліки та порушення під час проведення досудового слідства – основна маса слідчих дій часто проводиться до пред'явлення обвинувачення, відповідно адвокат немає можливості реально вплинути на хід досудового слідства;

- недоліки законодавства – відсутність передбаченого в законі обов'язку слідчого повідомляти захисника про час і місце проведення слідчих дій щодо його підзахисного;

- специфічний підхід до оцінювання роботи органів, що ведуть досудове слідство – окремі обґрунтовані клопотання захисників щодо закриття справ, виключення окремих епізодів з обвинувачення, перекваліфікацію вчиненого відхиляються, так як закриття справи або зміна обвинувачення в бік зменшення на досудовому слідстві трактуються як недоліки в їх роботі, і в окремих випадках можуть бути підставою для застосування дисциплінарних стягнень до “винних”;

- незацікавленість захисників у роботі за призначенням – низький рівень оплати за проведену роботу в цій категорії справ з боку держави;

- відносна нескладність (шаблонність) справ щодо неповнолітніх – по багатьох справах (особливо при вчиненні злочину вперше) захисник заздалегідь передбачає ймовірний результат розгляду справи – звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання, і не „викладається”. Підвищена на загальному фоні активність захисників спостерігається, як правило, у справах про злочини, де є реальна перспектива засудження неповнолітнього до реального позбавлення волі.

До умов ефективності можна віднести і деякі інші фактори, які проте не настільки впливають на ефективність захисту – втручання у діяльність захисників законних представників, недоліки в роботі захисників, вибір підзахисним неадекватної позиції у справі.

Для підвищення ефективності захисту в справах неповнолітніх необхідно вжити заходів до усунення, нейтралізації, послаблення перелічених умов, що впливають на ефективність.

У висновках стисло сформульовані основні положення та пропозиції, досягнуті за результатами дисертаційного дослідження. У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що виражається у комплексному аналізі теоретичних і практичних проблем захисту в справах неповнолітніх у кримінальному судочинстві, а також розробці та обґрунтуванні пропозицій щодо вдосконалення правових норм і практики захисної діяльності у справах неповнолітніх.

Зокрема, основними висновками є:

1. Здійснення захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві має свої особливості, які впливають з специфіки соціального і правового статусу неповнолітнього, в основі якого лежать вікові особливості психофізіологічного розвитку неповнолітніх.

2. До неповнолітніх суб'єктів кримінального судочинства, які володіють правом на захист, належать неповнолітні підозрювані, обвинувачені, підсудні та неповнолітні, які не досягли віку кримінальної відповідальності у справах про застосування примусових заходів виховного характеру;

3. Процесуальний статус захисника у справах неповнолітніх має певні особливості порівняно з провадженням у справах дорослих;

4. Існує потреба у вдосконаленні чинного законодавства, зокрема:

– момент допуску захисника до участі в справі перенести на більш ранні етапи досудового слідства, зокрема, за рахунок визнання особи, щодо якої порушено кримінальну справу, підозрюваним, а також надання права на захисника особі, щодо якої застосовуються дії, що свідчать про здійснення щодо неї кримінального переслідування;

– передбачити у законі обов'язок осіб, які здійснюють досудове слідство, повідомляти захисника про час і місце слідчих дій, що виконуються за участю його підзахисного, за клопотанням підзахисного чи самого захисника;

– виключити правову норму, яка надає захиснику право відмовитись від прийнятого на себе захисту;

– доповнити перелік слідчих дій у справах неповнолітніх, в яких участь захисника є обов'язковою, очною ставкою, пред'явленням для впізнання, відтворення обстановки та обставин події та призначення експертизи щодо неповнолітнього;

– вдосконалити порядок призначення адвокатів у справах осіб, які неспроможні в силу малозабезпеченості запросити захисника.

5. Ефективність захисту в справах неповнолітніх на сучасному етапі є невисокою.

6. Існує ряд об'єктивних і суб'єктивних умов, які негативно впливають на ефективність захисту в справах неповнолітніх, які вимагають вжиття відповідних заходів для їх нейтралізації, послаблення чи усунення.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНІ У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. Романюк А.Б. Деякі проблеми правового регулювання участі захисника у справах неповнолітніх // Часопис Київського університету права. – 2003. – №3. – С.62-67.

2. Романюк А.Б. Організація захисту неповнолітніх в кримінальному судочинстві США. // Вісник Львівського Національного університету. Серія юридична. – 2003. – № 38. – С. 493--501.

3. Романюк А.Б. Процесуальний статус неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, у кримінальному судочинстві України та проблеми забезпечення їм права на захист // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – Івано-Франківськ: "Плай" Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – 2001. - Випуск 5. – С. 139-144.

4. Романюк А.Б. Проблемні питання законодавчого регулювання участі захисника у справах про застосування примусових заходів виховного характеру // Актуальні проблеми вдосконалення чинного

законодавства України. – Івано-Франківськ: “Плай” Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – 2002. - Випуск 9. – С. 146-151.

5. Романюк А.Б. Здійснення адвокатом захисту за призначенням у кримінальних справах // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – Івано-Франківськ: “Плай” Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – 2000. - Випуск 4. – С. 158-162.

6. Романюк А.Б. Поняття та суть справ про застосування примусових заходів виховного характеру // Наукові записки. Серія „Право”. – Острог: Національний університет „Острозька академія”, 2002. – Випуск 3. – С. 297-303.

7. Романюк А.Б. Сравнительная характеристика законодательного обеспечения права на защиту в уголовном судопроизводстве Украины и России // Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Федерации. Часть III. Материалы научно-практической конференции. – Белгород: Белгородский государственный университет, 2002. – С. 104-110.

8. Романюк А.Б. Обов'язковість участі захисника – одна з найважливіших гарантій законності та об'єктивності провадження у справах неповнолітніх // Нові Цивільний і Кримінальний кодекси – важливий етап кодифікації законодавства України. Матеріали науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 2002. – С.250-254.

АНОТАЦІЯ

Романюк А.Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2004.

Дисертацію присвячено проблемам правового регулювання захисту в справах неповнолітніх у кримінальному судочинстві. Розглянуто фактори, що визначають необхідність посиленого захисту неповнолітніх, розкрито сутність, зміст і значення права на захист і права на захисника у справах неповнолітніх. Висвітлено питання завдань захисника у даній категорії справ, особливостей його процесуального статусу. Розглянуто питання захисту у справах про застосування примусових заходів виховного характеру. Здійснено аналіз правових норм інституту захисту в справах неповнолітніх. Проведено дослідження ефективності захисту неповнолітніх у кримінальному процесі. Сформульовано ряд пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовчої практики з метою підвищення ефективності захисту неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітній, неповнолітній, що не досяг віку кримінальної відповідальності, захисник, справи про злочини неповнолітніх, справи про застосування примусових заходів виховного характеру, ефективність захисту.

АННОТАЦИЯ

Романюк А.Б. Проблемы защиты несовершеннолетних в уголовном судопроизводстве. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09. – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. – Харьков, 2004.

Диссертация посвящена комплексному и всестороннему исследованию проблем защиты несовершеннолетних в уголовном судопроизводстве. Рассматриваются факторы, которые обуславливают необходимость усиленной охраны прав и законных интересов несовершеннолетних во всех сферах общественной жизни, и в первую очередь в уголовном процессе. В качестве главных гарантий обеспечения такой охраны рассматривается право на защиту и право на защитника по делам несовершеннолетних. Раскрыты понятие, сущность и значение этих процессуальных прав. Сделан вывод о наличии в уголовном процессе двух отличных друг от друга по своему процессуальному положению несовершеннолетних участника, которые пользуются правом на защиту, а именно несовершеннолетние подозреваемые, обвиняемые, подсудимые, а также несовершеннолетние, не достигшие возраста, с которого наступает уголовная ответственность.

В работе рассматриваются разные взгляды ученых и делаются собственные выводы о роли защитника в уголовном судопроизводстве, его процессуальном положении по делам несовершеннолетних.

Исследуется вопрос о процессуальных задачах защитника по делам несовершеннолетних, на основании чего делается вывод, что среди таких задач следует рассматривать: участие в доказывании, предоставление юридической помощи, охрану прав и законных интересов и специфическую задачу защитника несовершеннолетних – использование всех законных средств защиты для предотвращения и устранения негативного влияния официальной процедуры уголовного процесса на формирование личности несовершеннолетнего.

Обязательность участия защитника по всем делам несовершеннолетних рассматривается как важная гарантия обеспечения охраны прав и законных интересов, а также законности и объективности производства по такой категории дел. В то же время обосновано предложение об усилении эффективности обязательной защиты путем усовершенствования правовых норм, которые регулируют осуществление защиты в уголовном процессе вообще и по делам несовершеннолетних в частности.

В работе поднимается вопрос осуществления права на защиту несовершеннолетних, не достигших возраста уголовной ответственности, по делам о применении принудительных мер воспитательного характера. Указывается на недостатки правового регулирования производства по этой категории дел.

Проведено исследование эффективности защиты по делам несовершеннолетних, которая определяется как соотношение целей защиты и фактически достигнутых результатов. Рассматривается вопрос о понятии целей защиты, критериев и показателей эффективности. с использованием конкретно-социологических методов опроса экспертов, документального анализа и ряда других методов. На основании полученных результатов сделан вывод о невысоком уровне эффективности защиты по делам

несовершеннолетних и приведен перечень главных условий эффективности – факторов, которые отрицательно влияют на достижение адвокатом своих задач в уголовном судопроизводстве. К таким условиям, в частности, относятся недостатки и нарушения во время производства досудебного следствия; изъяны законодательства; специфический подход к оцениванию работы органов досудебного следствия; незаинтересованность защитников в работе по назначению и т.д.

В диссертации сформулированы предложения и рекомендации по усовершенствованию уголовно-процессуального законодательства и улучшению практики защитной деятельности по делам несовершеннолетних.

Ключевые слова: несовершеннолетний, несовершеннолетний, не достигший возраста уголовной ответственности, защитник, дела о преступлениях несовершеннолетних, дела о применении принудительных мер воспитательного характера, эффективность защиты.

ANNOTATION

Romanyuk A.B. The problems of juvenile defense in criminal procedure. –Manuscript.

Thesis for a Candidate's Degree by specialty 12.00.09 – criminal procedure and criminalistics; forensic examination. – the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav Mudriy. – Kharkiv, 2004.

The thesis is devoted to the problems of legal regulation of defense in juvenile cases in criminal procedure. In the thesis there are factors that determine necessity of the intense juvenile defense considered, the essence, content and significance of the right of defense and the right of counsel in juvenile cases are explored. The work enlightens questions on defense aims in these cases, peculiarities of the procedural status of a juvenile defender. One of the main problems considered in the thesis is defense in cases on compulsory educational measures application. The analysis of legal norms regulating juvenile defense is made. Besides the exploration of an effectiveness of juvenile defense is made in the work. A number of proposals as to improvement of current legislation and practice are formulated with the purpose of the juvenile defense' effectiveness increase.

Key words: juvenile, juvenile under the age of criminal responsibility, defender, cases on juvenile crimes, cases on compulsory educational measures application, effectiveness of juvenile defense.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук,
доцент *В.В. Король*

Підписано до друку 16.02. 2004 р. Формат 60x90/16.

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.
Умовн. друк. арк. 0,7. Облік.– вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 1875.

Друкарня
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77